

Böyük Qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın I vitse-prezidenti

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0003-1957-0778>

Annotasiya. Məqalədə Qazax ədəbiyyatının görkəmli klassiki, Qazax xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin böyük tərənnümçüsü, Qazax şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin (1845-1904) keşməkeşli və şərəfli həyat yolu barədə ətraflı məlumat verilir. Qeyd olunur ki, Abay Kunanbayevin dünyagörüşünün formalaşmasında Semipalatinskədə keçən təhsil illəri xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Atasının tövsiyəsi ilə orada mədrəsə təhsili alan Abay, ərəb və fars dillərini öyrənsə də, sonra təhsilini yarımçıq qoymuş, Semipalatinskədəki rus məktəbində Rusiyanın zəngin ədəbiyyatı və mədəniyyətini də öyrənmək imkanı qazanmışdır. Xalq ruhunu tərənnüm edən şeirlər yazması onun hakim dairələr tərəfindən təqiblərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, o, xalqın nicat yolunu yalnız maariflənməkdə, milli-mənəvi özünüdərkədə axtarmışdır.

Abayın 10 yaşında olarkən yazdığı ilk şeiri – “Dəvə qovan” onun böyük istedadından xəbər verir. Onun şeirlərində öz əksini tapmış ictimai mətləblər XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanovdan Qasım bəy Zakirə və Seyid Əzim Şirvaniyədək ifadə olunan problemlərlə oxşardır. Abay Kunanbayevin yaradıcılığında ən uca zirvə, onun “Əqliyyə” romanı ilə fəth olunmuşdur. Bu roman Abayın əxlaq nəzəriyyəçiliyindən maarifçi realizmə doğru təkamül proseslərini bütün reallığı ilə əks etdirir.

Məqalədə Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığını Azərbaycanla bağlayan məqamlara da toxunulur. Qeyd olunur ki, onun dünyagörüşünün formalaşmasında Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan Abay Kunanbayev tərcüməçilik sahəsində də özünəməxsus yer tutur. O, Aleksandr Puşkinin “Yevgeni Onegin” romanını çox sevmiş və bu əsərin bir çox hissələrini əzbər söyləməklə qazax xalqı arasında yaymışdır. Azərbaycanda çap olunmuş kitablar və məqalələr Azərbaycan elminin və ədəbi-ictimai fikrinin dünya Abayşünaslığına əhəmiyyətli töhfələridir.

Açar sözlər: Abay Kunanbayev, böyük Qazax mütəfəkkiri, milli-mənəvi dəyərlər, milli birlik, “Əqliyyə” romanı, “Abay” romanı

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.001>

Məqaləyə istinad: Həbibbəyli İ. (2020). *Böyük Qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan*.

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”, № 2, səh. 6-14

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 07.07.2020; qəbul edilib – 14.07.2020

Great Kazakh thinker Abai and Azerbaijan

İsa Habibbayli

Academician, First Vice-President of ANAS

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0003-1957-077>

Abstract. The article deals with hard and honourable way of life of an outstanding classic of the Kazakh literature, great Kazakh poet and thinker Abai Kunanbay (1845-1904) who reflected national-spiritual values of Kazakh people. It is mentioned that the years of study in Semipalatinsk were of special importance in the formation of Abai Kunanbayev's outlook. Abay, who studied at a

madrasa on his father's advice, learnt Arabic and Persian, but later dropped out and got an opportunity to study the rich Russian literature and culture at a Russian school in Semipalatinsk. Writing poems that glorify the people's spirit caused him to be persecuted by the authorities. However, in spite of all this, he sought the way of prosperity of the people only in enlightenment, in national-spiritual self-awareness. Abai's first poem, written when he was 10 years old – "Chasing a camel" – tells about his great talent. The social themes reflected in his poems are similar to the problems expressed in 19th century Azerbaijani literature from Abbasgulu agha Bakikhanov to Gasim bey Zakir and Seyid Azim Shirvani. The peak point of Abai Kunanbayev's creative work was considered his novel "Aqliyya" ("Black Words"). This novel reflects the whole evolution processes from Abai's moral theory to enlightened realism.

The article also touches on the points that connect the life and work of Abai Kunanbayev with Azerbaijan. It is also noted that Nizami Ganjavi and Mahammad Fuzuli has an important role in forming his worldview. Translation work in Abai Kunanbayev's activity who has a wide range of other creative activities also has a special place. He liked Alexander Pushkin's novel "Eugene Onegin" and popularized many parts of this work among the Kazakh people by repeating. Books and articles published in Azerbaijan are essential contributions of Azerbaijani science and literary and social thought to Abai studies.

Keywords: Abai Kunanbayev, great Kazakh thinker, national-spiritual values, national unity, the novel "Aqliyya", the novel "Abai"

<http://dx.doi.org/10.29565.cls.001>

To cite this article: Habibbayli I. (2020) *Great Kazakh thinker Abai and Azerbaijan*. "Comparative Literature Studies", Issue II, pp. 6-14

Article history: received – 07.07.2020; accepted – 14.07.2020

Giriş / Introduction

Abay Kunanbayev – qazax ədəbiyyatının görkəmli klassikidir.

Abay – Qazax xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin böyük tərənnümçüsüdür.

Qazaxıstanın müstəqillik və milli birlik idealları Abay Kunanbayevin yaradıcılığında qüvvətli şəkildə səsləndirilmişdir.

Abay Kunanbayev – Qazax xalqının böyük şairi və böyük mütəfəkkiridir.

Abay Kunanbayev – Qazax yazılı ədəbiyyatının banilərindən biridir.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Abay Kunanbayev (1845-1904) keşməkeşli və şərəfli bir həyat və sənət yolu keçmişdir. Əsl adı İbrahim olan Abay Qazaxıstanın Semey vilayətində Tobıkdı aulundakı tayfa başçısı Kunanbay adlı sərt xarakterə malik bir feodalın ailəsində dünyaya gəlmişdir. Səmimi və yumşaq rəftarına görə, anası onu qazaxça təvazökar, mehriban mənasında işlədilən Abay adı ilə çağırmışdır. Sonra o, cavan yaşlarından etibarən yazdığı şeirləri Abay təxəllüsü ilə təqdim etmişdir.

Abay Kunanbayevin dünyagörüşünün formalaşmasında Semipalatinskə keçən təhsil illəri xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Atasının tövsiyəsi ilə o, 1857-ci ildə Semipalatinskə mədrəsə təhsili almağa başlamışdır. Abay Əhməd Rza mədrəsəsində ərəb və fars dillərini öyrənmiş, Şərqi ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri ilə əsaslı şəkildə tanış olmuşdur. Mədrəsə təhsilini axıra çatdırmadan Semipalatinskəki rus məktəbinə gedən İbrahim – Abay Kunanbayev, həm də Rusiyanın zəngin ədəbiyyatı və mədəniyyətini öyrənmək imkanı qazanmışdır. Təxminən 1862-ci ildə beş illik təhsilini yarımçıq qoyub doğma aula qayıtmışdır. Atasının onu tayfa başçısı kimi formalaşdırmaq, dövlət orqanlarında vəzifə sahibi etmək istəyi baş tutmamış, 1873-cü ildə ondan ayrılaraq, həyatını anası İlcan xanım və nənəsi Zərə xatun ilə birlikdə davam etdirmişdir. Abay Kunanbayev xalq ruhunu ifadə edən şeirlər yazsa da, varlı hakim təbəqələrdə bədii yaradıcılıqla, musiqi ilə məşğul

olmaq aşağılanmaq hesab edildiyi üçün, qırx yaşına qədər həmin şeirlərin müəllifi olduğunu gizli saxlamağa məcbur olmuşdur.

Həyatda və əsərlərində ictimai ədalətsizliklərə qarşı çıxmış Abay Kunanbayev xalqın nicat yolunu maariflənməkdə, milli-mənəvi özünüdərkə axtarmışdır. Buna görə də hakim təbəqələr tərəfindən təqib olunmuş, hətta ona qarşı sui-qəsd təşkil edilmişdir. Sui-qəsdədən xilas olmaq mümkün olsa da, ümumiyyətlə təzyiqlərdən yaxa qurtara bilməmişdir. Buna baxmayaraq, Abay Kunanbayev akın poeziyası, yəni xalq şeiri ruhunda şeirlər yazmaqla, ölkəsini və doğma xalqını cəmiyyətdə gedən prosesləri dərk etməyə və irəli aparmağa xidmət edən şeirləri ilə tanınmış və rəğbət qazanmışdır. Həyatı böyük çətinliklərlə keçən Abay Kunanbayev 1904-cü ildə dünyasını dəyişmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Gənc yaşlarından bədii yaradıcılığa başlayan Abay Kunanbayevin 1855-ci ildə, on yaşında ikən yazdığı “Dəvə qovan” adlı ilk şeiri onun böyük istedadından xəbər verirdi. Əlyazmaları əsasında müəyyən edilmişdir ki, o, 1886-cı ildə yazdığı “Yay” adlı şeirində birinci dəfə olaraq “Abay” təxəllüsünü işlətməmişdir. Sonralar bütün ömrü boyu bu təxəllüslə yazıb-yaradan şair, Abay kimi tanınmış məşhurlaşmışdır.

Qazax ədəbiyyatının əsas yaradıcılarından biri olan Abay Kunanbayev çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malikdir. O, çoxsaylı lirik və satirik şeirlərin, bir sıra lירו-epik poemaların, maarifçi-realist şeirlərin müəllifidir. Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan Abay Kunanbayevin bütün əsərləri həyatdakı ictimai ədalətsizliklərin tənqid edilməsinə, nadanlıq və cəhəlin aradan qaldırılmasına, elm və maarifin təbliğinə həsr olunmuşdur.

Abay Kunanbayev ilk növbədə şair kimi şöhrət qazanmışdır. Qazax ədəbiyyatında XVIII əsrdən başlanmış xalq akın poeziyası ənənələrinin genişlənməsi və yazılı poeziyada xəlqiliyin qüvvətlənməsinə təsir göstərməsi proseslərin dalğasında ədəbiyyata gəlmiş Abay Kunanbayev, öz ölkəsində yeni ruhlu şeirin əsas yaradıcılarından biri kimi ədəbiyyat meydanına gəlmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, XIX əsr Qazax ədəbiyyatında, o cümlədən Abayın əsərlərində də maarifçiliklə xəlqilik üzvi surətdə biri-birini tamamlamış və qüvvətləndirmişdir. Abay Kunanbayevin qazax xalqı arasında “Qara göz” kimi tanınan şeirlər kitabı mənsub olduğu xalqı ağ günə çıxarmaq uğrunda mübarizəyə ruhlandıran mühüm maarifçi-didaktik çağırışlardan ibarətdir. Abayın bir mütəfəkkir şair kimi ən böyük dərdi ondan ibarət idi ki, yaşadığı mühitdə “qeyrətli az, nadan çoxdur, ...xalq dərdinə qalan yoxdur”, “bir yığın vəzifəlilər xalqa min cür zülm eləyir”, “o kəs ki, yuxarı şikayət verir, baxır ətrafına qəmli, mükəddər”, “kim haqlı, kim yayır zülmü-zilləti?”, “düşmənlər kinlidir, dostlar dönükdür” və sair:

*Bilinmir bu dünyada
Yalan harda, düz harda?
Nədi zülmət, nədi nur?
Güclü güclünü didər.
...Yazıq xalq parçalanıb,
Ümidlər haçalanıb.
...Zalimdir hökmdarlar,*

*Eh, Allah da xəbərdar.
... Xalq talanıb, soyulub,
Tor ağzına qoyulub.
...Nəymiş mənim yanmağım,
Xalqı belə anmağım.
İnam, inad, bu səbir?
Xalq yerində dayanıb,*

*Xalq ayılıb-oyanıb
Bir hərəkət işləmir [2, s.89-90].*

Göründüyü kimi, Abayın şeirlərində öz əksini tapmış ictimai mətləblər XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanovdan Qasım bəy Zakirə və Seyid Əzim Şirvaniyədək ifadə olunan problemlərlə oxşardır. Bu şeirlərdə didaktikadan maarifçi realizmə doğru ciddi bir yolun ibrətamiz dərsləri ifadə olunmuşdur. Abayın xalqa xitabları inkişaf edərək, çağırış və müraciət fonunda milli-mənəvi özünüdərkini zəruriliyini əks etdirən tənqiddə çevrilir.

Qazax tayfalarının parçalanması haqqındakı şair-vətəndaş narahatlığı əsərlərində aparıcı xətlərdən birini təşkil edir.

Bu məqamda Abay xalqının dərdlərini dərindən başa düşən, birləşmək üçün ona çarə axtaran və yol göstərən mütəfəkkir şair kimi çıxış edir. Dünyanın bütün maarifçi yazıçıları, o cümlədən Azərbaycan maarifçiləri kimi geriliyin və haqsızlığın bütün təzahürlərini dərindən görən Abay da nicat yolunu xalqa ağıllı yol göstərənlərin olmasında görmüşdür:

*Ey mənim qazaxlarım, məzlum zavallı xalqım!
Cod bıçınla örtülüb ağzın xeyli zamandır.
Sol üzündə piylə yağ, yazıq məlallı xalqım.
Nə zamandan bəridir sağ yanağımda qandır.
Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən.*

*...Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına.
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı,
Gah təkəbbür, gah qonur bir inciklik halına
Sakitlik baxır sənə arabir qanlı-qanlı.
Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.
Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər,
Bir halda ki bu sayaq biganəsən iqbala.
...Qızğın dava-dalaşdır mənəşlə şöhrət üçün
Cənablar çəkişirlər, acizlər yenə darda.
Sən bu çirkəbi hərgah yumasan bil ki, bir gün
Ömrün məhv olacaqdır çılğın fırtınalarda.
İradən, dözümin yox, sənə neyləyib həyat
Özündən bir gün belə azca razı olmağı.
Olsa yol göstərən, bilirəm sən ki, varsan.
Onu da bir ağlısız nifrətinlə damğalarsan [2, s.25-26].*

Abayın poemalarında da çətin və məşəqqətli həyatın ağır səhnələri göz önünə gətirilmiş, xalqın əzabdan xilas olmasının zəruriliyi fikri irəli sürülmüşdür. “İsgəndər”, “Maqsud” və “Əzim haqqında nağıl” poemaları XIX əsrdə qazax ədəbiyyatında meydana çıxmış mənzum hekayətçiliyin poemaya doğru inkişafını əks etdirən yeni tipli bədii əsərlərdir. Şeirlərində cəhaləti və ədalətsizliyi poetik cəhətdən ümumiləşdirilmiş şəkildə mənalandıran Abay, poemalarında həmin motivləri canlı və ibrətamiz həyat hadisələri vasitəsi ilə təsvir etmişdir. Bu poemalar qazax ədəbiyyatını didaktik maarifçilik səviyyəsindən maarifçi-realist ədəbiyyat mərtəbəsinə qaldırmağın bariz nümunələridir. Bu, XIX əsrdə türk xalqları ədəbiyyatının, o cümlədən qazax ədəbi fikrinin gəlib çatdığı mühüm bir mərhələ idi.

Abay Kunanbayevin yaradıcılığında ən uca zirvə “Əqliyyə” romanı ilə fəth olunmuşdur. “Əqliyyə” romanında məşhur hind ədəbi abidəsi “Kəlilə və Dimnə” müdrikliyi ilə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatındakı tənqidi pafos vəhdətdə ifadə

olunmuşdur. “Əqliyyə” romanı Abayın əxlaq nəzəriyyəçiliyindən maarifçi realizmə doğru təkamül proseslərini bütün reallığı ilə əks etdirir. Bu, ümumi nəsihətçilikdən uzaq olub, cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən, ictimai münasibətlərdən çıxarılan ümumiləşdirilmiş nəticələri meydana qoyan, çıxış yollarını diqqətə çatdıran mükəmməl sənət nümunəsidir. Bu mənada XIX əsr qazax nəsrinin şah əsəri olan “Əqliyyə” romanı dünya maarifçi-realist ədəbiyyatının mühüm və əhəmiyyətli örnəklərindən biri sayılmağa layiqdir. “Əqliyyə” romanından nümunə kimi göstərdiyimiz aşağıdakı parça Abay Kunanbayevin maarifçi görüşlərinin özünəməxsusluğunu nümayiş etdirir:

“Yer üzündə iki milyarddan artıq adam yaşayır, qazaxlar isə cəmisi iki milyona yaxındır.

Qazaxlar özünəməxsus tərzdə var-dövlətə, sənət və biliyə yiyələnməyə can atır, özünəməxsus tərzdə dostluq və düşmənçilik edirlər. Lovğalıq və güc haqqında onların öz təsəvvürləri var.

Qazaxlar hər şeydə başqa xalqlardan seçilirlər: bir-birini gözdən qoymur, gecə-gündüz bir-biri ilə düşmənçilik edir, özləri özlərini talayırlar.

Amma dünyada əhalisi üç milyondan artıq olan şəhərlər var. Yeri başdan-başa üç dəfə dolanmış adamlar da az deyil.

Nə üçün başqa xalqların həyatı bizi maraqlandırmır?

Doğrudanmı biz ömür boyu bir-birimizə düşmən kəsilməliyik? Bütün dünyanın gözündə gülünc olmalıyıq? Yəni elə bir zaman gələcək ki, qazaxlar oğurluq, yalan, qeybət və düşmənçiliyin daşını birdəfəlik atacaq, sürülərinin sayını halal yolla artırmağı öyrənəcək, başqa xalqların incəsənətini və sənətlərini mənimsəyəcək, biliklərə yiyələnəcəklər?

İki yüz adamın yüz baş mal-qaraya göz dikdiyini görəndə və onların bir-birini məhv etməyincəyə qədər sakitləşməyəcəyini biləndə, buna inanmağım gəlmir” [2, s.193].

Deməli, doğrudan da Abay Kunanbayevin “Qara göz” adlandırdığı “Əqliyyə” romanı böyük və müdrik söz kimi qazax xalqını ağ günə çıxarmağın ibrətəməz dərsləri və çağırışlarıdır. Bunlar bir daha sübut edir ki, Abay qazax maarifçilik hərəkatının ən böyük ideoloqu olmuşdur. O, cəmiyyətin inkişafını sosial ədalətin təmin olunmasında ağılda və elmə yiyələnməkdə axtarmışdır. Əsərlərindəki didaktik-maarifçi ideyalar böyük mütəfəkkirin əsas qayəsini və məramını ifadə edən baxışların təcəssümüdür.

Bütün bunlara görə, Abay Kunanbayev indiyədək ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində qeyd edildiyi kimi, heç də tənqidi realizmin yox, qazax ədəbiyyatındakı maarifçi realizmin görkəmli nümayəndəsi və əsas yaradıcılarından biridir.

Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığını Azərbaycanla bağlayan məqamlar da vardır. Belə ki, Abayın ədəbi dünyagörüşünün formalaşmasında Nizami Gəncəvinin və Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Heç şübhəsiz, Abay XIX əsrin yetmiş-səksəninci illərində Orta Asiyada geniş yayılmış Mirzə Fətəli Axundzadənin dram əsərləri və fəlsəfi baxışlarını əks etdirən “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatı ilə də tanış olmamış deyildi. Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, Qazax ədəbiyyatında da tənqidi realizm maarifçi realizmdən, yəni Abay Kunanbayevdən sonrakı inkişaf mərhələsidir.

Tərcümeyi-halından görünür ki, Abayın dünyagörüşünün formalaşmasında Qərb mədəniyyəti və Şərqi ədəbiyyatı ilə yanaşı, zəngin ənənələrə malik rus ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur. “Əqliyyə” romanından görünür ki, Abay tarix baxımından və coğrafi ərazi etibarilə Qazaxıstanla yaxın olan Rusiya ilə əlaqələrə, rus dili və mədəniyyətini öyrənməyi öz dövrü üçün faydalı hesab etmişdir. Digər xalqların maarifçiləri kimi, Abay da rus dili və maarifçiliyinə yiyələnməyi o zamankı Şərqi feodal geriliyindən inkişafa doğru mühüm addım kimi dəyərləndirmişdir: “Rus dilini öyrənmək, rus məktəblərində oxumaq, rus elminə yiyələnmək bu xalqın ən yaxşı keyfiyyətlərini mənimsəməyə və onun nöqsanlarından uzaq olmağa imkan yaradır. Rus dilini bilmək – gözüaçıq dünyanı görməkdir. ...Rus elmi və mədəniyyəti dünyanı dərk etməyin açarıdır. Onlara yiyələnməklə xalqımızın həyatını xeyli yüngülləşdirmək olar. Məsələn: biz çörək qazanmağın müxtəlif, amma halal yollarını öyrənə bilərik, aullarımızı çarın ədalətsiz qanunlarından müdafiə edərik, xalqımızın dünyanın böyük xalqları arasında bərabərhüquqlu olması uğrunda mübarizə apararıq”.

Çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan Abay Kunanbayevin fəaliyyətində tərcüməçilik də özünəməxsus yer tutur. O, rus ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini qazax dilinə tərcümə etməklə,

həm öz xalqını Aleksandr Puşkin və Mixail Lermantov kimi böyük sənətkarların əsərləri ilə tanış etmək istəmiş, həm də onların əsərlərindəki ibrətamiz, tərbiyəvi, maarifçi fikirləri cəmiyyətin diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Abayın rus ədəbiyyatından tərcümə üçün müraciət etdiyi bədii nümunələr maarifçi-didaktik fikirlərin və vətənpərvərlik duyğularının geniş üstünlük təşkil etdiyi əsərlərdir. Abay Aleksandr Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını çox sevmiş, bu əsərin bir çox hissələrini əzbər söyləməklə qazax xalqı arasında yaymışdır. O, “Yevgeni Onegin” poemasındakı Tatyananın məktublarından seçilmiş parçalardan mahnı mətni tərtib etmiş və onun əsasında musiqi əsəri bəstələnmişdir.

Ümumiyyətlə, Abayın musiqiyə, mahnı yaradıcılığına diqqət yetirməsi də maarifçilik fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Abay musiqi və nəğmənin böyük təsir gücündən maarifçi məqsədlərini xalqa çatdırmaq üçün bacarıqla istifadə etmişdir. O, məşhur qazax akın Cambul Cabayevlə dostluq edərək onun oxuduğu mahnıları dinləmiş və yüksək qiymətləndirmişdir. Abayın şeirlərində musiqi və nəğmənin insan həyatındakı əvəzsiz rolu düzgün şərh olunmuşdur:

*Dünyaya qapılar açar nəğmələr,
Həyata nəşələr saçar nəğmələr,
Sənin qanadların olar, sanarsan,
Səninlə səmaya uçar nəğmələr.*

*Nəğmədir ən dadlı məhəbbət, ay dost,
Nəğməylə əkizdir səadət, ay dost!
Nəğmə nə deməkdir, sevənlər bilər,
Olmayaq nəğməyə biz həsrət, ey dost!*

*...Nəğməkar vicdanı səsləsin gərək,
İnsanda bir ümid bəsləsin gərək.
Onların eşqiylə coşsun cavanlar,
Qəlbləri sabaha səsləsin gərək [2].*

Abayın bəstələdiyi mahnılar el-akın nəğmələri kimi səslənir və xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Onun mahnıları bu gün də milli-mənəvi özünüdərk baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Abay Kunanbayevin sözlərinə bəstələnmiş mahnılar da doğma xalqını yeni sabahlara səsləyir.

Azərbaycan xalqının Ümummillə lideri Heydər Əliyev Qazax ədəbiyyatının görkəmli klassiki Abay Kunanbayevin anadan olmasının 125 və 150 illik yubileylərində iştirak və çıxış etmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Abayın yaradıcılığına aşağıdakı kimi yüksək qiymət vermişdir: “Abay, onun yaradıcılığı... qazax xalqının fəxri, qazax xalqının xoşbəxtliyidir. Çünki onun belə görkəmli övladı, alimi, maarifçisi var və o öz xalqının xoşbəxtliyinə və firavanlığına aparan düzgün yol göstərmişdir. Bununla yanaşı, o, bütün bəşəriyyətə, eyni zamanda, Azərbaycan xalqına məxsusdur. Biz Azərbaycanda Abayın yaradıcılığının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndiririk” [1, s.280-281]

Abay Kunanbayevin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və bir neçə dəfə kitab halında nəşr olunmuşdur. Qazax ədəbiyyatının görkəmli klassikinə əsərlərini Azərbaycanın ən yaxşı şair və yazıçıları dilimizə çevirmişdir. Azərbaycanın xalq şairləri Süleyman Rüstəm və Məmməd Rahimin, tanınmış şairlərimizdən Məmməd Araz, Mirvarid Dilbazi, Atif Zeynallı, Əliağa Kürçaylı, Adil Babayev, Əhməd Cəmil, Fikrət Sadıq, Eyvaz Borçalı və başqalarının tərcüməsində Abay Kunanbayevin şeirləri Azərbaycan dilində orijinala çox yaxın bir səviyyədə səslənir. Abayın “Əqliyyə” romanındakı hadisələr və ideyalar Azərbaycan maarifçi realizminin görkəmli nümayəndələri olan Marağalı Zeynalabdinin və Mirzə Əbdürrəhim Talibovun əsərlərindəki motivlərlə oxşardır. Bu, mahiyyət etibarilə xalqlarımızın arasındakı tale ortalığının, doğmalığ və həmrəyliyinin bariz ifadəsidir.

Abay Kunanbayevin haqqında yazılmış ən yaxşı bədii əsər olan Muxtar Auezovun “Abay” romanı ilk dəfə 1954-cü ildə Əliabbas Abbasovun tərcüməsində Bakıda Azərbaycan dilində nəşr edilmiş və rəğbətlə qarşılanmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Muxtar Auezov 1942-1947-ci illərdə, əvvəlcə “Abay” adı ilə roman kimi yazıb nəşr etdirdiyi bu əsər üzərində yenidən işləyərək daha da genişləndirmiş və 1952-ci ilə onu “Abay yolu” epopeyası şəklində oxuculara təqdim etmişdir. Muxtar Auezovun “Abay yolu” qazax xalqının milli oyanış və dirçəlişinin mükəmməl epopeyasıdır. Təsadüfi deyildir ki, dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov “Abay yolu” epopeyasını “türk xalqlarının, ortaq estetik və sosial ensiklopediyası adlandırmışdır. Qazax xalqının taleyində oynadığı mühüm rola, dərin ictimai məzmununa və yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə, Muxtar Auezovun “Abay yolu” epopeyasını görkəmli rus yazıçısı Mixail Şoloxovun “Sakit Don” trilogiyası ilə müqayisə etmək olar. Obrazlı şəkildə belə demək olar ki, Muxtar Auezovun “Abay yolu” epopeyası qazax ədəbiyyatının “Sakit Donudur”. Mixail Şoloxovun “Sakit Don” trilogiyası Nobel Mükafatına, Muxtar Auezovun “Abay yolu” epopeyası isə Lenin Mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanda Abay Kunanbayevin həyatı və yaradıcılığına dair əhəmiyyətli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun “Xalqın böyük ədibi” məqaləsi (1977) Abay Kunanbayevin xidmətlərinə Azərbaycandan mütəfəkkir yazıçı baxışının ifadəsidir. Xalq yazıçısı Anar Abayın mükəmməl elmi-ədəbi portretini yaratmışdır (2020).

Abayın 175 illiyi münasibətilə Anarın yazdığı məqalədə “nadanlıqla, cəhalətlə, anlaşılmazlıqla, ...müstəmləkəçi siyasətlə qarşı-qarşıya gələn” böyük qazax şairinin apardığı mübarizənin mahiyyəti dərinlən açıqlanmışdır. Anar eyni zamanda, Abayın yaradıcılığında Azərbaycan klassik ədəbiyyatı və müasiri olmuş azərbaycanlı şair və yazıçıların yaradıcılıq ideallarının səsləşən şeirlərini təhlil edən Anar doğru olaraq belə qənaətə gəlmişdir ki: “Azərbaycan türkləriylə qazaxların dərdləri, bəbaları da dilləri və taleləri kimi yaxın idi. Odur ki, bu xalqların şeirləri də eyni ona yaxındılar” [3]. Həqiqətən, Abayın qazax xalqının oyanışı və dirçəlişi uğrunda apardığı mübarizə Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlanan və mollanəsrəddinçilərə qədər davam edən maarifçi-demokratik hərəkatı təmsil edən görkəmli şair və yazıçıların baxışları və fəaliyyəti ilə səsləşir, eyni oda yanmağın fəlsəfi ilə doğmalığı təşkil edirdi.

XX əsr ərzində aparılmış elmi-tədqiqatlar, çap olunmuş məqalə və kitablar əsasında Azərbaycan Abayşünaslığını formalaşdırmışdır.

Tanınmış Azərbaycan alimlərindən filologiya elmləri doktorları, professorlar Pənah Xəlilov, Məmməd Əliyev, Elman Quliyev, Nizami Tağısoy, Firuzə Ağayeva, Yaşar Qasımbəyli, Salidə Şərifova, Xuraman Hümətova, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Qulamhüseyn Əliyev, Arif Əmrahoglu, Turan Teymurov, Eşqanə Babayeva, Fəridə Vəliyeva, Ağahüseyn Şükürov, Mehman Həsənli, Pərvanə Məmmədova və başqalarının tədqiqatlarında Abay Kunanbayevin həyat yolu və ədəbi irsi müxtəlif mövqelərdən təhlil edilib dəyərləndirilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisələr aparılmışdır.

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi dövründə Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı ilə filologiya elmləri doktoru Firuzə Ağayevanın 2010-cu ildə Bakıda çap edilmiş “Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi” monoqrafiyası vasitəsilə daha əsaslı şəkildə tanış olmaq imkanı qazanmışdır. Monoqrafiyada Abayın həyatı, mühiti, şəxsiyyəti və zəngin yaradıcılığı dərinlən və sistemli surətdə tədqiq edilərək yüksək qiymətləndirilmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Turan Teymurovun “Muxtar Auezovun “Abay” romanında sənətkarlıq məsələləri” monoqrafiyası isə qazax ədəbiyyatının böyük klassiki Abay Kunanbayevin mənsub olduğu xalqın daha bir mütəfəkkir şəxsiyyətinin gözü ilə təqdim olunmasına uğurla xidmət edir.

Tədqiqatçı Turan Teymurovun sözləri ilə desək, “Komanda (M.Auezovun “Abay” romanında – İ.H.) Abayla xalq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, amma bütövlükdə Abay xalqın simvoludur, onun ideallarının carçısıdır. ...Muxtar Auezov bir tərəfdən Abayın, digər tərəfdən isə xalqın ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır, nəticədə əsərinə abayçılıq – yəni, şüurlu ömrünü xalqa xidmətə həsr etmək anlayışını gətirmişdir” [6, s.37].

Cavan Azərbaycan alimi Turan Teymurovun elmi əsərinin Qazaxıstanın paytaxtı Nur-Sultan şəhərində Beynəlxalq Türk Akademiyası tərəfindən kitab halında nəşr edilməsi Azərbaycan və qazax xalqlarının, böyük şair və mütəfəkkir Abayın zəngin və mənalı həyatına və ədəbi irsinə ortaq qardaşlıq münasibətinin əyani təcəssümüdür.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının 2020-ci ildə çap olunan 2-ci sayı Xüsusi buraxılış kimi, bütünlüklə Abayın anadan olmasının 175 illiyinə həsr olunmuşdur.

Abay Kunanbayevəvin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Abay Kunanbayev “qazax ədəbiyyatının dan ulduzu” (Pənah Xəlilov) [5] və “bədi söz nəhəngi” (Xəlil Rza) [4] kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Ölkəmizdə çap olunmuş kitablar və məqalələr Azərbaycan elminin və ədəbi-ictimai fikrinin dünya Abayşünaslığına əhəmiyyətli töhfələridir.

Böyük qazax mütəfəkkiri və şairi Abayın əsərləri dünyanı ədalətə, insanlığa, bərabərliyə, dostluğa, həmrəyliyə çağırır. Abayın yolu – milli-mənəvi birlik və müstəqillik uğrunda mübarizə aparən xalqların ortaq tale yollarının bədi ifadəsidir. Bütün bunlara görə Abay Kunanbayevəvin yaradıcılığı ortaq taleyə malik olan Azərbaycan üçün, müstəqillik dövrü və daha böyük gələcək üçün də aktual və müasirdir.

Abayın yolu – müstəqillik və həmrəyliyin çətin, məsuliyyətli, şərəfli və əbədi yoludur.

Ədəbiyyat / References

1. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın böyük borcu və amalı. (tərtib edəni V.Quliyev). Bakı: Ozan, 1999.
2. Abay. Əsərləri (tərtib edəni Fatimə Dursunova). Bakı: Mütərcim, 2017.
3. Anar. “Ağaclar quruyub qocalar kimi”... “Ədəbiyyat qəzeti”.
4. Xəlil Rza. Bədi söz nəhəngi. “Kommunist” qəzeti, 28 sentyabr, 1977.
5. Pənah Xəlilov. Ön söz. Bax: Abay. Əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2017.
6. Turan Teymur. Muxtar Auezovun “Abay” romanında sənətkarlıq məsələləri. Qazaxıstan: Nur-Sultan, BTA, 2020.

Великий казахский мыслитель Абай и Азербайджан

Иса Габиббейли

Академик, первый вице-президент НАНА

Директор Института литературы им. Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Резюме. В статье даются обстоятельные сведения о многотрудном и славном жизненном пути выдающегося классика казахской литературы, могучем выразителе национально-духовных ценностей казахского народа, казахском поэте и мыслителе Абае Кунанбаеве (1845–1904). Отмечается, что в формировании мировоззрения Абая Кунанбаева особое значение имели годы учёбы в Семипалатинске, где Абай по настоянию отца обучался в медресе, изучил арабский и фарсидский языки, но затем, не закончив учёбу, перешёл в семипалатинскую русскую школу для изучения богатой русской литературы и культуры.

Сочинение стихов, выражающих народный дух, стало причиной его гонений со стороны властей. Невзирая на это, он искал причины спасения народа исключительно в просветительстве, национально-духовном самопознании.

Уже первое стихотворение под названием "Погонщик верблюдов", написанное Абаем в 10-летнем возрасте, говорит о несомненном таланте. Общественная сущность его стихов перекликается с высказываниями Аббасгулуага Бакиханова, Гасым бека Закира и Саид Азима Ширвани о существующих проблемах азербайджанской литературы XIX века.

Вершиной творчества Абая Кунанбаева стал его роман "Книга мудрости". В романе со всей реальностью выражены процессы эволюции от теории духовности к просветительскому реализму.

При изучении жизни и творчества Абая Кунанбаева автор статьи касается также вопросов, связанных с Азербайджаном. Отмечается, что при формировании мировоззрения Абая неocenимую роль сыграли произведения Низами Гянджеви и Мохаммеда Физули.

В многогранном творчестве Абая значительное место занимают мастерски сделанные им переводы. Он очень любил поэму А.С.Пушкина "Евгений Онегин" и декламировал наизусть её многочисленные части среди казахского народа.

Изданные в Азербайджане книги и статьи составляют ценный вклад азербайджанской науки и литературно-общественной мысли в мировое абаеведение.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, великий казахский мыслитель, национально-духовные ценности, национальное единство, роман "Книга мудрости", роман "Абай"